

Релігія Древнього Риму

протоієрей Любомир Хомин

Виникнення і розповсюдження християнства тісно пов'язане з Римською імперією. Римська імперія називала себе Вселенною. Туди входили всі цивілізовані народи Європи, Малої Азії та Африки. Римська імперія мала зразкову організацію, універсальні закони, чітку адміністративну структуру. Все це давало змогу ефективно управляти обширними територіями. Усе в імперії зводилось до однієї мети - існування самої імперії. Цій цілі була підпорядкована і римська язичницька релігія, яка складала частину римського державного апарату.

Взагалі релігію поза компетенцією державної влади не знали античні представники ні грецького Сходу, ні латинського Заходу¹. Держава охоплювала всі сторони життя античного суспільства, регламентувала життя. Кожен громадянин імперії ніби входив в організм, у якому мав свою функцію, мав певні блага, які забезпечувала імперія. В античному світі держава з її організацією була вищою на землі для людини силою, яка за виконання законів давала блага, а за порушення безжалісно карала. Участь у державному житті вважалася найвищим благом для громадянина. Гарантуючи для своїх підданих можливість мирно жити і користуватися благами культури, держава вимагала за це безумовного послуху в усьому. Все в державі було спрямоване на існування самої держави, на досягнення державних цілей². Звичайно, держава не могла залишити поза своєю увагою таку важливу сторону людського життя, як релігія. У Римській імперії релігія також зводилася до загальної цілі – існування імперії. Держава, яка взяла під свою опіку релігію, вимагала від неї того, що вимагала від своїх підданих. Для неї, в принципі, було однаково, яку релігію сповідують її піддані; важливим було те, щоб ця релігія була офіційною. Держава встановлювала офіційну релігію так, як закони, і вимагала виконання релігійних

¹ Бриліантов А. І. проф. Император Константин Великий и Миланский едикт 313 г. «Христианское чтение», 1916, січень. – С. 76.

² Там само. – С. 23.

обрядів, як законів; невиконання каралося як злочин. Поряд з офіційною релігією існували й інші культу, але вони допускалися лише фактично, а не юридично. Ці культу з'явилися в пізніший час і були пов'язані з завоюванням Римською імперією різних народів. Вони допускалися лише в тому випадку, коли їх послідовники не відкидали державної релігії. Для язичників поклоніння іншим богам не викликало ніякої складності. Одне виключення доводилося робити для юдейської релігії, але на цю дозволену релігію, послідовники якої не хотіли приймати офіційного культу, у Римі дивилися як на необхідне зло і мирилися з юдейством тільки під умовою обмеження її юдейської національності. Для юдеїв було виправдання – юдейство було релігією національною і древньою, а зазіхання на древність рахувалося нечестям³. Взагалі ж, на рівність з державною релігією всі інші культу не могли претендувати. Вони допускалися лише при офіційній релігії, як доповнення до офіційної релігії, але ні в якому разі не могли займати її місце. Офіційна релігія була загальнообов'язкова для всіх підданих Римської імперії, у крайньому разі обов'язковим було вшанування імператора як бога⁴.

Слід відмітити, що античне суспільство було далеке від атеїзму. Атеїзм сприймався, як аномалія, щось, що протирічить людині, як хвороба. Навіть античні філософи, які практично не вірили у своїх богів, признавали необхідність релігії в суспільстві. Так, наприклад, Платон у своєму діалозі «Закони» говорить, що для «нечестивих», які не визнають встановленої державою релігії, п'ятирічне «врозумлення» з щоденними настановами в «софроністірії» – тюрмі, а для активних проповідників, які підривають державну релігію, – позиттєве ув'язнення і позбавлення поховання після смерті⁵. Атеїзм вважався не тільки запереченням існування Вищої Істоти чи богів, потойбічного світу тощо; атеїзмом вважалася відмова виконання обрядів офіційної релігії. Перших християн звинувачували в атеїзмі, хоч вони визнавали існування Бога; юридично те, що вони є віруючими, не можна було зафіксувати – християни відмовлялися приносити жертви, а, отже, були людьми, які не визнають релігії. У свідомості язичника джерелом

³ Болотов В. В., проф. Лекции по Истории Древней Церкви. – Т. 2. – М., 1994. – С. 20.

⁴ Бриллиантов А. І. проф. Император Константин Великий и Миланский едикт 313 г. «Христианское чтение», 1916. – С. 1197-1198.

⁵ Там само. – С. 77.

земного бога була держава; держава захищала підданих від чужинців, давала можливість мирно жити і користуватися благами цивілізації. Існуванням самої держави опікувалися боги, і, щоб їх умилостивити, необхідно було виконувати обряди. Невиконання цих обрядів викликало гнів богів, несприяття в державних справах, різні природні катаклізми, нашествия ворогів. Християни, які відмовлялися виконувати язичницькі обряди, в очах самих язичників були причиною лих, що падали на імперію. Самі лиха викликали гнів людей, але не на богів, а на тих, хто викликав гнів богів. Ось чому саме язичницьке населення ініціювало гоніння на християн; це була помста за ті лиха, що спіткали язичників. Держава ж ініціювала гоніння з двох причин. По-перше, це введення чогось нового, що не є древнім і не належить якомусь певному народу і не національне. По-друге, християнство відкидало офіційне язичництво, а це асоціювалося, у першу чергу, з відмовою поклонятися імператору, як богу. Це вже було не стільки питання свободи совісті, скільки питання лояльності існуючому політичному ладу. Друга причина була вагомішою, бо стосувалася самої держави, її безпеки.

Сама римська релігія була тісно пов'язана з історією Римської імперії, становила частину історії імперії. Все минуле Римської держави проходило під покровительством римських богів. Ніяке державне рішення не приймалося без гадання на ауспіціях, тобто самі боги виявляли свою волю людям. Самі боги правили імперією, виявляючи свою волю через гадання. З часом це трансформувалося в культ не богів, а держави. Сама держава стала об'єктом релігійного вшанування, зокрема вшанування імператора, як бога, імператора, як символу держави. Культ імператора найяскравіше проявив злиття релігії і держави в Римській імперії – імператор був як проявом держави, так і богом. Державні постанови були також проявом волі богів, носили божественний характер. Жреці, понтифіки, фламینی були державними чиновниками⁶. Релігія була одним із головних стовпів, на якій трималася імперія. Відміна офіційної релігії загрожувала існуванню самої Римської імперії. Ось чому освічені люди вважали за необхідне підтримувати державну релігію. Це була справа політичної необхідності. Цицерон у своїх творах «Про природу богів» та «Про

⁶ Болотов В. В., проф. Лекции по Истории Древней Церкви. – Т. 2. – М., 1994. – С. 15.

гадання» із зневагою ставиться до народних вірувань, сміється над міфами, гаданнями. Але він сам був авгуром і сказав:

«Як не думати про ауспіції, дотримуватися їх необхідно через те, що вони можуть надати важливі послуги державі і щоб не шокувати народних поглядів»⁷.

Мінуцій Сцевола, *pontifex maximus* у 95 році до Різдва Христового нараховує три релігії: перша в поетів, яка має в собі багато нісенітниць і для народу шкідлива; другу визнають філософи, які твердять, що народ поклоняється обожним людям і що істинне божество не має мати «ні статі, ні віку, ні тілесних членів»⁸. Сцевола не заперечував справедливості такого вчення, але вважав необхідним приховувати його від народу. Залишається третя релігія, яка встановлена державою; її потрібно підтримувати, хоча б вона містила в собі фальш⁹. Сенека говорив, що у всякому випадку мудра людина має дотримуватись обрядів не тому, що вони були угодні Богу, а тому, що так велить закон¹⁰. Таким чином, в Римській імперії релігія була державною. Така ситуація склалася історично, і піддані імперії дотримувались таких поглядів не тому, що так велів закон; це був загальнонародний погляд на релігію – релігія не могла існувати поза державою, релігія – складова частина держави, частина державного апарату, і в решті решт, держава – це саме божество.

Ще одна риса, яка характеризує римську язичницьку релігію – це консерватизм, який межує з крайнім формалізмом¹¹. У римлян була дуже розвинута повага до всього, що стосується історії, свого роду культ минулого. Часто обряди були незрозумілі, бо жреці здійснювали обряди на древній латинській мові, яку мало хто розумів. Навіть не всі жреці знали цю мову, але ніхто нічого не міняв, бо така була традиція, так велося з давнини. Все нове було чужим, таким, що руйнує древні устрої, вводить дисгармонію в установлене. Нелюбов до нововведень виявлялася навіть у дрібницях: так, для осіб, які вчинили державний переворот, дали назву *rerum novarum molitores*, тобто людей, що вводять

⁷ Карелін М. С. Падение античного мирозерцания. – СПб., 1895. – С. 16.

⁸ Там само. – С. 16.

⁹ Там само. – С. 16.

¹⁰ Болотов В. В., проф. Лекции по Истории Древней Церкви. – Т. 2. – М., 1994. – С. 16.

¹¹ Там само. – С. 16.

нові речі. Навіть при голосуванні, відкидаючи якийсь новий законопроект, той, хто голосував, писав букву А, тобто *antiquo* – я відкидаю, буквально, «тримаюся за старе»¹².

Такий консерватизм часто використовували в політичних цілях. Так, наприклад, якщо потрібно було відхилити яку-небудь постанову народних зборів, то день, у який проходили збори, оголошували днем нещасливим¹³. І хоча багато хто розумів це, все ж йти проти традиції не наважувалися. Порушення традицій часто могло викликати супротив, навіть могло бути причиною народних хвилювань. Так, наприклад, Тіберій під час повені не запитав Сивілійних книг і тим дав причину для народних хвилювань¹⁴.

Різновидністю римського консерватизму був формалізм, повага до старої форми. Римляни дотримувалися старих форм, особливо в юридичній сфері. Іноземець, який не мав права ні на суд, ні на захист, міг судитися з римлянином, видаючи себе за римського громадянина і закон допускав цю фікцію. Така ж ситуація була і в обрядах. Римський культ – це юридична угода, яка супроводжувалася численними і важливими формальностями. Держава визначала місце для молитви, вона ж встановлювала весь ритуал обряду. Держава визначала, до якого бога необхідно звертатися в конкретному випадку, як його назвати, яку жертву йому принести і як молитися¹⁵. Одним словом, відношення людини до богів чітко регламентувалися державою до найменших дрібниць. Римська держава не вимагала жреців-посередників між богами і людиною. У даному випадку жрець – не священник, а нотаріус, який спеціалізується по релігійних формальностях. До його обов'язків належало слідкування за тим, щоб божество, отримавши жертву, не мало можливості ухилитися від угоди. Формалізм доходив до того, що один жрець відправляв обряд, а інший слідкував за тим, щоб нічого не було пропущено¹⁶.

Такий формалізм був виявом релігійної поверховості, але ніхто не хотів нічого змінювати тому, що це було древнє, встановлене, традиційне. Інтелігенція, яка у своїй основній масі була практично

¹² Болотов В. В., проф. Лекции по Истории Древней Церкви. – Т. 2. – М., 1994. – С. 16.

¹³ Там само. – С. 16.

¹⁴ Там само. – С. 16.

¹⁵ Карелін М. С. Падение античного мирозозерцания. – СПб., 1895. – С. 8.

¹⁶ Там само. – С. 9.

невіруюча, дотримувалась встановленої релігії через свій консерватизм, відданість традиціям. Крім цього, відстоюючи такі погляди, жреці виступали за примусове дотримання всіма підданими встановленої офіційної релігії. Меценат дав імператору Августу таку раду: «Шануй богів сам за звичаєм предків і карай тих, хто вводить чужих богів»¹⁷. Про рівність інших культів з офіційною релігією не могло бути й мови, починаючи ще із законів XII таблиць¹⁸.

Таким чином, римська релігія була тісно пов'язана з римськими традиціями, історією, із самою державою. Історія і традиції поєднували римлян з їхнім минулим, релігія поєднувала римлян із сучасним. Зовнішні успіхи Римської імперії і її внутрішній благоустрій були в очах народу результатом схильності богів до них. Релігія і держава злились в одне – джерело добробуту. Тому зовсім не дивно, що сама держава стала предметом релігійного вшанування в особі імператора.

Характерною рисою римської імперії є культ імператора. Після завоювань періоду республіки римська релігія зазнала значних впливів з боку східних релігій, зокрема грецької та єгипетської. Це призвело до того, що, з однієї сторони, підкорені народи залишилися вірними своїм національним релігіям. З іншого боку, римський пантеон прийняв багато нових богів. Стара римська релігія стала розмиватися східними релігіями та культурами. Це негативно впливало на її авторитет як державної установи. Храми римських богів приходили в занепад, інститут жрецтва ослабився. Стали з'являтися таємні культури, які, крім релігійного, мали ще й політичний характер. Необхідна була релігійна реформа, яка б запровадила загальноімперську релігію, обов'язкову для всіх підданих Римської імперії. Звичайно, ця реформа мала проходити на базі древньої римської релігії, тому що нічого нового вводити не можна було. Щось нове могло викликати реакцію, супротив. Отже, необхідно було в старі форми привнести новий зміст. Це і зробив імператор Август. Він проголосив свого попередника імператора Цезаря «божественним». Таким чином освячувався не сам Цезар, як особа, а його статус у державі. Освячувався сам інститут імператорства. Звичайно, і сам імператор Август став божественним, бо він був імператором, він мав у собі геній імператора.

¹⁷ Болотов В. В., проф. Лекции по Истории Древней Церкви. – Т. 2. – М., 1994. – С. 17.

¹⁸ Бриллиантов А. И. проф. Император Константин Великий и Миланский едикт 313 г. «Христианское чтение», 1915. – С. 1193.

За римськими релігійним уявленнями, геній – це частина божества в кожній людині, яка живе в ній і проявляється в потязі до чогось вищого. Геній, частинку божества, мали не тільки окремі особи, але й громади, товариства, міста, народи, держави¹⁹. Такий геній вимагав до себе поклоніння з боку людини чи людей. Щодо генія імператора, то в ньому злилися геній імператора як державної особи і геній всієї Римської імперії, тому що імператор – найвищий видимий прояв імперської влади. Геній імператора зайняв місце генія римського народу, всієї імперії²⁰.

Такий синтез був дуже ефективним. По-перше, не порушувалися древні релігійні традиції римської релігії, все було згідно з древніми релігійними поглядами. По-друге, фактично вводився новий культ, який ставив імператора на особливе місце в суспільстві і в державі, імператор з'єднував у собі божественну і земну сторони світу, був представником богів на землі, ніби знярядям, виявленням волі богів.

Якщо раніше виявленням прихильного ставлення богів до людини була держава, то тепер таким виявом стала конкретна особа, яка мала реальну владу. Римського імператора вшановували всюди. Юпітеру чи Аполону поклонялися майже скрізь у Римській імперії. Ізида, чи пізніше Мітра, мала скрізь своїх шанувальників. Але Юпітер став не конкретним богом, а якимось поняттям, яке можна було застосовувати до різних місцевих богів, які по суті не були тотожні між собою. Ізиді поклонялися то як морській богині, то як богині плодovitості, то як цариці підземного світу²¹. Імператор скрізь був один і той же, конкретна особа в конкретному місці. Змагання міст і провінцій за своє національне божество зникло при виникненні культу імператора. На противагу національним культурам, культ імператора не належав нікому, він був культом всіх. Змагання національних божеств замінилось змаганням у відправленні культу імператора, бо імператор був не тільки богом, але й конкретною особою, яка мала владу і могла негайно помститись тим, хто нехтував його культом.

Після знищення незалежності народів древні боги кожної країни чи міста втратили свою вагу, яку мали колись як захисники національної незалежності. Над містами і особистими інтересами міст і провінцій

¹⁹ Рим и римская религия // «Вестник Европы». 1903. – № 2. – С. 472.

²⁰ Там само. – С. 474.

²¹ Ревиль Жан. Религия в Риме при Северах. – М., 1897. – С. 33.

піднялась римська могутність, велич і сила якої справляли враження на переможені народи. Ця могутність уявлялася їм надприродною, проявом божественної сили, яка могутніша за їхні національні божества. Звичайно, вони не забули своїх національних богів, але та сила, та велич породжували, якщо не благоговіння, то суевірний страх перед богами Риму і особливо імператором. Такий страх, а також страх перед реальним покаранням за зневагу генія імператора, робили культ імператора дієвим і дійсно загальноімперським, універсальним. В муніципаліях чиновники клялися вже не місцевими богами класичного язичництва, а Юпітером, божественними Августами і Пенатами. Єдиними божествами, про які зрозуміло говориться в клятвах, крім Юпітера були божественні Августі. Клятва генієм імператора була особливо священна як в Римі, так і в провінціях, як в особистому житті, так і в суспільному. За влучним висловом Тертумана, язичники скоріше порушували клятву всіма богами, чим одним генієм імператора²². Власне за невиконання культу імператора переслідували християн, яких звинувачували в державній зраді та організації заколотів.

Але вшанування живого імператора не було таким, як, наприклад, у Єгипті. Остаточне приєднання до богів відбувалося тільки після смерті імператора. Тут імператор Август відродив древній похоронний звичай патриціїв – спадкоємець піднімав кисть з вогнища, на якому спалювали тіло померлого імператора і промовляв: «Віднині він став богом»²³. Це був древній римський звичай вшанування померлих. Щодо імператора, то признання його богом залежало не від його наступника, а від держави, тому що вшановувався не імператор як особа, а імператор як державний діяч, офіційна особа. Це було вже прерогативою курії. На цьому базується звичай консекрації, тобто признання покійного імператора *divus* – божественним²⁴. Практично це відбувалося так: новий імператор, який був і верховним жрецем, пропонував Сенату признати свого посередника божественним, Сенат постановляв, і новопризначений бог отримував культ і жреців²⁵. Новий імператор був зацікавлений в обоженні свого попередника, тому що це відносилось не стільки до особи імператора, скільки до

²² Ревіль Жан. Религия в Риме при Северах. – М., 1897. – С. 35.

²³ Светлов Р. В. Древняяязыческая религиозность. – СПб., 1993. – С. 105.

²⁴ Рим и римская религия // «ВестникЕвропы». 1903. – № 2. – С. 475.

²⁵ Там само. – С. 475-476.

його достоїнства як імператора. Новий імператор отримувал нагоду називатися *divifilius* – сином божественного. Звичайно, це були не одні почесті, які отримували живі імператори. Коммод ще при житті отримав від Сенату назву Геркулеса і бога; йому приносили жертви як богу. Септимій Север постійно титулувався як *Dominus noster*, що означає священну, божу владу. Піддані дали йому титул найбожественішого. Титулування імператорів святими і святійшими стало повсякденною справою²⁶. Були імператори, які не дуже захоплювалися цим. Наприклад, імператор Каракалла заборонив давати собі божественні назви. Проте після смерті він зайняв своє місце серед *divi* – у нього був свій храм, його вшановували в Салії²⁷.

Будучи представником, виявом богів на землі, зрозуміло, що імператор очолював не тільки державу, але й релігію. Це виявилось у визнанні імператора державним жрецем. Взагалі, у стародавньому суспільстві кожен цар чи імператор у більшій чи меншій мірі брав участь у здійсненні релігійних обрядів, вирішенні релігійних питань, посідав певне місце в релігійній ієрархії. У Римській імперії імператор був верховним жрецем. Імператори стали верховними жрецькими при імператорі Августі, але ще в часи царів цю посаду посідав цар. З вигнанням царів духовна і світська влада розділилися. Під кінець республіки з'являється тенденція підпорядкування світської влади духовній. Це обумовлено тим, що світська влада послаблюється, розсіюється між різними партіями. Таке становище використовували жреці для укріплення своїх позицій у державі.

Ситуація змінилася із встановленням імператорської влади – найвища світська і духовна влади з'єдналися в одній особі. Імператор підпорядкував собі римську релігію, точніше її жрецьку структуру. Взагалі ж, сама структура римської релігії своєю організацією завдячує світській владі. Це зробив, за переказами, римський цар Нума, який і став верховним жрецем. Надалі правителі ніколи не втрачали свого титулу верховного жреця, хоч і не брали участі в жрецькому служінні²⁸

Власне, жрецькими були фламіни. Вони називалися за іменами богів, яким служили. Майже кожен з більш-менш відомих богів мав своїх

²⁶ Ревіль Жан. Релігія в Риме при Северах. – М., 1897. – С. 37.

²⁷ Там само. – С. 37.

²⁸ Хрисанф, архим. Релігії древнього мира в их отношении к христианству. – СПб., 1875. – С. 613.

фламінів. Фламіні трьох найголовніших богів Риму – Юпітера, Марса і Квіріна – складали вищий ступінь, визнавалися першими – *flamines maiores*. Особливий клас жреців становили авгури, які займалися виключно тлумаченням божественних знамень і знаків божественної волі. Вони ж завідували оракулами. авгури слідували за знаменнями на небі: за громами, ходом зірок та небесних світил. Вони шукали засоби для відвернення гніву богів, заговорювали блискавки. авгури ворожили за польотом птахів і за нутрощами тваринних жертв. Це був свого роду клас пророків.

Третю групу жреців складали колегії або союзи – братства, в обов'язки яких входило виконання особливо урочистих обрядів окремим богам. Такими були люперки – жреці бога Фавна, салії – жреці Марса. Від звичайних жреців вони відрізнялися тим, що звершували служіння тільки у визначений час, наприклад, люперки – тільки в лютневе свято Фавна. Крім цих груп, були жреці, які вели архів релігійних справ, складали оголошення про війну і мирні договори²⁹.

На чолі всіх жрецьких класів стояли понтифіки. Вони наглядали за загальним ходом релігійного богослужіння, призначали святкові дні, складали календарі. Понтифіки підкорялися верховному жрецю, який володів найвищою релігійною владою в Римській імперії. Верховний жрець був представником жреців у Сенаті, мав право законодавчої ініціативи в релігійних питаннях. Всі релігійні справи завірялися імператором. Сам імператор брав участь у релігійному служінні в особливо урочисті свята³⁰.

Особливо слід відзначати діяльність релігійних товариств, які були присвячені культу імператора. У кожній з важливіших імператорських династій була своя колегія: августали – для роду Юліїв, флавіали – для імператорів з роду Флавіїв, антоніани – Антонікам. Кожен імператор мав свого фламіна – особливого жреця. Поряд з офіційними братствами, які були затверджені указами Римського Сенату, у Римі були численні особливі товариства, засновані для відправлення культу імператорів³¹. Всі ці товариства мали важливе суспільне значення. Вони були доступні плебеям і відпущеним з рабства, вони ж давали

²⁹ Хрисанф, архим. Религии древнего мира в их отношении к христианству. – СПб., 1875. – С. 614-615.

³⁰ Там само. – С. 620.

³¹ Ревиль Жан. Религия в Риме при Северах. – М., 1897. – С. 39.

можливість отримати почесну посаду і носити особливі відзнаки особам, яких не допускали до громадських посад. Легко зрозуміти, наскільки всі ці товариства сприяли популяризації культу імператорів.

Обоготворені імператори мали свої храми, свої статуї й свята. Одні імператори мали власні храми, інші – сімейні. Існувало також безліч жертвників, які були присвячені всім імператором взагалі. Цими жертвниками користувалися товариства августалів. Свята на честь імператорів були постійними і святкувалися надзвичайно пишно. Святкувались всі консекрації імператорів, освячення храму в їхню честь. Не менші почесні віддавалися і живому імператору. Святкували його встановлення на імператорський трон, день народження та інші визначні дати. Особливо пишно святкувалися п'ятиріччя, десятиріччя, п'ятнадцятиріччя і т.д. перебування при владі імператора. Свята на честь найзнаменитіших імператорів супроводжувались іграми³². Народ насолоджувався від усього серця цими святами. Не було веселішого культу. Ворота будинків прикрашали зеленню, при вході горіли лампи. Особливо численними були жертви у ці свята. Жителі кварталів збиралися на спільні забави. Всьому цьому співдіяла державна влада. Це було дійсно народне свято.

Культ імператора був виявом того, що склалося в Римській імперії по відношенню до релігії. Римська релігія, яка стала частиною державного апарату, не могла існувати самотійно, точніше, вона б існувала, але не централізовано, а у вигляді найрізноманітніших культів, які чим далі, тим ставали дрібнішими. Єдине, що підтримувало цілісність римської релігії, – це держава. Держава взяла на себе турботи зовнішнього впорядкування релігії всім необхідним для існування. Таке ставлення до релігії було абсолютно нормальним для римлян. Нормальним було і те, що імператор очолював релігію, вносив у неї зміни, впорядковував її культ. Його воля була виявом волі богів, з якими він був пов'язаний. Релігія підкорилася державі, держава підтримувала релігію. Ось принцип взаємовідносин держави і релігії в язичницькому римському суспільстві.

³² Ревіль Жан. Релігія в Риме при Северах. – М., 1897. – С. 40.

Список джерел і літератури:

1. *Бриллиантов А. І. проф.* Император Константин Великий и Миланский едикт 313 г. «Христианское чтение», 1914-1916.
2. *Болотов В. В., проф.* Лекции по Истории Древней Церкви. – Т.2. – М., 1994.
3. *Карелін М. С.* Падение античного мирозерцания. – СПб., 1895.
4. Рим и римская религия // «Вестник Европы». – 1903, № 2.
5. *Ревиль Жан.* Религия в Риме при Северах. – М., 1897.
6. *Светлов Р. В.* Древняяязыческая религиозность. – СПб., 1993.
7. *Хрисанф, архимандрит.* Религии древнего мира в их отношении к христианству. – СПб., 1875.